

DĚTI NA CESTĚ

Vliv náhradních forem péče na vývoj dětí a život dospělých

Souhrn základních nálezů

Děti, které nemohou být vychovávány vlastními rodiči, jsou na cestě životem osamělé. Potřebují, aby je někdo vzal za ruku a řekl: „*pojd', půjdeme spolu*“.

REALIZACE PROJEKTU BYLA PLNĚ FINANCOVÁNA NADAČNÍM FONDEM J&T

PROJEKT JE MAJETKEM NADAČNÍHO FONDU J&T
NADAČNÍ FOND J&T JE NOSITELEM VŠECH PRÁV K TOMUTO PROJEKTU

Realizační tým:**Hlavní řešitel**

PhDr. et PhDr. Radek Ptáček, Ph.D.

*Psychiatrická klinika, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy
Národní institut pro děti a rodinu*

Řešitelský tým longitudinální dětské studie:

RNDr. Hana Kuželová, Ph.D.

*Psychiatrická klinika, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy
Ústav lidské biologie a genetiky, 2. lékařská fakulta Univerzity Karlovy*

Doc. MUDr. Libuše Čeledová, Ph.D.

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

MUDr. Bc. Rostislav Čevela, Ph.D.

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

Mgr. Terezie Pemová

Národní institut pro děti a rodinu

Řešitelský tým dospělé studie:

PhDr. Irena Smetáčková, Ph.D.

Katedra psychologie, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

RNDr. Hana Kuželová, Ph.D.

Ústav lidské biologie a genetiky, 2. lékařská fakulta Univerzity Karlovy

Mgr. Lucie Myšková

Katedra psychologie, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

Mgr. Hana Novotná

Katedra psychologie, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

Mgr. Jakub Onder

Katedra psychologie, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

Odborní lektoři projektu:

Prof. MUDr. Jiří Raboch, DrSc.

Psychiatrická klinika, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy

MUDr. Petra Uhlíková

Psychiatrická klinika, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy

Foto: © Radek Ptáček

Základním předpokladem pro zdárný vývoj dítěte je potřeba rozvíjet si stabilní, emočně vřelý, vzájemně uspokojivý a předvídatelný vztah s pečující osobou. Pakliže není možné, aby si tento vztah dítě rozvíjelo se svými biologickými rodiči, je úlohou státu, aby toto zajistil v podobě možnosti náhradní rodinné péče. Jakákoliv jiná péče není z dlouhodobého hlediska pro vývoj dítěte vhodná.

Radek Ptáček

1. ÚVOD

Umístění dítěte do náhradní péče s sebou přináší značný zásah do jeho života, který výrazně ovlivňuje jeho vývoj i budoucí život. Pravděpodobně nejdůležitější roli hraje narušení vztahů s biologickými rodiči, specifické traumatické zážitky, emocionální stres spojený s umístěním do náhradní péče a nutnost přizpůsobení se náhradnímu prostředí.

Nejvýznamnějším problémem v obecné rovině je nemožnost udržovat si a rozvíjet emočně vřelý, stabilní a vzájemně uspokojivý vztah s pečující osobou. Jestliže tímto nemůže být biologický rodič, pak by tímto měl být alespoň rodič náhradní.

Ústavní výchova v raném věku má klíčový vliv na celkový vývoj dítěte. Na základě výsledků řady studií bylo zjištěno, že děti v ústavní výchově například dosahují nižších skóre v oblasti kognitivního vývoje a jsou opožděny v rozvoji řeči. Po odchodu z ústavní péče do náhradní rodinné péče se děti zlepšují v rozumových charakteristikách. Uvádí se však, že ke zlepšení u malých dětí dochází až přibližně po čtyřech letech v náhradní rodinné péči. Významně zasaženou oblastí vývoje dětí v náhradní institucionální péči je socioemoční vývoj, a to zejména z důvodu nedostatečného prožití blízkých vztahů s pečující osobou (zvl. narušení vazeb s biologickými rodiči a nemožnost vytvoření bližších vazeb v ústavním prostředí). Aby se dítě vyvinulo v psychicky zdravého člověka, musí mít vztah s dospělým jedincem, a to již od samotného narození. Děti v ústavní péči zpravidla nemají možnost si tyto vazby vytvořit. Obtíže v tvorbě attachmentu mohou pokračovat i po příchodu do náhradní rodinné péče, protože děti, které jsou do ní umístěny, prošly obvykle výrazným emocionálním stresem v kritických raných stádiích vývoje mozku a vytváření osobnosti, a pěstouni na toto nemusí být jednoznačně připraveni.

Všechny děti, nehledě na druh jejich umístění, potřebují individuální pozornost od dospělých (rodičů, pěstounů, vychovatelů). Nejvýznamnější, rozhodující a nezastupitelný faktor pro nápravu opoždění ve vývoji je kvalita náhradní péče, a v tomto smyslu zejména kvalita náhradní rodinné péče a zamezení dlouhodobého pobytu v ústavní péči.

Přestože srovnání dětí v ústavní péči s dětmi vychovávanými v rodinách ukazuje, že institucionalizace je sama o sobě činným faktorem ovlivňujícím jejich výkony a vývoj, důvod proč děti končí v ústavech, nesmí být opomenut. Do ústavů se ve většině případů dostávají děti s nepříznivou minulostí, se špatnou prenatální a postnatální péčí, v řadě případů jsou tyto

děti již od samotného počátku svého života odmítány. Vývoj je tedy již v počátku narušen. Přes zmíněné negativní vlivy ústavní výchovy na vývoj dětí a výsledky studií sledujících jejich závažnost, ústavní formy péče v systému sociálně právní ochrany dětí určité místo mají. Je třeba je ovšem vnímat a využívat jako zařízení „akutní“, nikoliv dlouhodobé péče.

Pro zdravý vývoj dítěte je potřebné a přirozené vyrůstat v rodinném prostředí, které mu poskytuje dostatek podnětů a pocit kontinuity. Pouze takové prostředí je schopno pozitivně ovlivnit narušený vývoj dítěte.

2. Longitudinální dětská studie – hlavní nálezy

Nálezy longitudinální studie rozdělit do několika oblastí – vývoj: (1) *rozumových schopností*, (2) *socioemočních kompetencí*, (3) *sociální a osamělost*, (4) *sebehodnocení*, (5) *projevy psychopatologie, deprese a traumatizace*.

V oblasti **intelektového** vývoje zaznamenáváme nejvyšší **pozitivní posun** v *celkovém intelektovém výkonu* a zvláště oblasti *verbální inteligence* u skupiny dětí z pěstounských rodin. Děti z dětských domovů byly z intelektového hlediska skupinou nejslabší a tou i zůstávají. Ve všech parametrech intelektového výkonu dosahují též nejmenšího posunu. Zajímavým zjištěním je, že děti z pěstounských rodin dosahují ze všech skupin nejvýraznějšího posunu v oblasti verbální složky intelektu. Ta úzce souvisí se vzdělávací péčí, která je dětem poskytována a zároveň významným prediktorem budoucího školního výkonu. Tento nálezy lze interpretovat tak, že pěstouni svěřeným dětem poskytují ze všech sledovaných skupin nejvýraznější podporu v oblasti přípravy do školy, a proto děti v jejich péči v této oblasti vykazují největší posun. Posun v této oblasti je i velmi výrazně vázán na intenzivní individuální sociální interakci s pěstouny – dospělými pečujícími osobami, která není v ústavním prostředí možná.

V oblasti **socioemočního vývoje**, který je prediktorem budoucí úspěšnosti v sociálních vztazích, ale do určité míry i životní spokojenosti a úspěšnosti, zaznamenáváme obdobný trend. **Děti v pěstounských rodinách se v oblasti schopnosti rozeznávání a regulace emocí, ale též porozumění sociálním situacím přibližují dětem, které žijí v biologických rodinách.** Děti v dětských domovech dosahují v této oblasti též určitého vývoje, ale zcela nedostatečného. **V této oblasti zvláště je patrné chybění silných osobních a vzájemně uspokojivých vztahů s dospělou osobou.** Jestliže tyto vztahy chybí se svým rodičem, pak je pro rozvoj v socioemoční oblasti důležité, aby byly přítomny alespoň s rodičem náhradním. Důležitou informací je též, že mentální reprezentace budoucí rodiny, tzn. jak děti vnímají model rodiny, se u dětí v pěstounské péči přibližuje modelu

obvyklé rodiny (tzn. rodiče a děti, event. další osoby). U dětí v dětských domovech se ovšem v kresbách budoucí rodiny začíná projevovat více samoty a více osob, se kterými sdílí svůj osud aktuálně – např. vlastní sourozenci. Toto může být prediktorem budoucího problematického vývoje v osobních vztazích, což prokazujeme též v dospělé studii.

Socioemoční vývoj úzce souvisí s **vývojem sociálním a pocity osamělosti**. U dětí ve všech sledovaných skupinách dochází k mírnému nárůstu pocitů osamělosti. Jedná se o vývojově typický projev v daném věku. Nejvíce osamělě se při prvním testování cítily děti v dětských domovech a jejich pocity osamělosti, přestože vykazují jistým způsobem specifický vývoj, který dále může v budoucnu vést k povrchním vztahům, zůstávají nejsilnější.

Pocity deprese a projevy traumatu byly při prvním testování nejvýraznější u dětí v dětských domovech a u nich zůstávají nejvýraznějšími i při testování druhém. Určité projevy špatné nálady lze sice hodnotit u dětí ve všech skupinách a opět to souvisí s vývojovým obdobím nastupující puberty. Ovšem u dětí z dětských domovů tyto projevy jsou nejvýraznější. Děti ve všech skupinách dále vykazují ústup eventuálních projevů zkušeností s traumatickými událostmi, nicméně u dětí z dětských domovů narůstají pocity emočního zanedbávání a zneužívání. Příčin vedoucích k této skutečnosti může být řada. Bezpochyby se na tom podílí velmi složitý a pravděpodobně i traumatizující životní příběh, nemožnost života ve vlastní rodině, ale též nižší možnost udržovat individuální emočně vřelý vztah s dospělou osobou. Úroveň depresivity u dětí z biologických a pěstounských rodin je přibližně na stejné úrovni jako při předchozím testování.

Sebehodnocení představuje ve vývoji dítě velmi podstatnou složku, která má významný vliv na jeho další sociální vývoj a uplatnění. Při prvním testování v roce 2011 byly statisticky významné rozdíly nalezené především ve škálách agresivity, sebehodnocení a emoční lability, překvapivě u dětí z biologických rodin, ihned poté u dětí z pěstounských rodin, které dle těchto výsledků měly nejhorší sebehodnocení. U obou skupin došlo k významnému poklesu skóre na těchto škálách a tedy zlepšení celkového sebehodnocení. U skupiny dětí z pěstounských rodin jsou aktuálně skóre nejnižší, tedy došlo k výraznějšímu zlepšení sebehodnocení. Naopak u dětí z dětských domovů došlo k výraznému nárůstu skóre u většiny položek – tedy dochází k nejvýraznějšímu snižování sebehodnocení.

Tato skutečnost může částečně souviset opět s nastupujícím obdobím puberty, kdy tento jev lze označit za vývojové očekávatelný. Nicméně skutečnost, že sebehodnocení se nejvýrazněji propadá u dětí v dětských domovech, zůstává faktem. Na této skutečnosti se může podílet i celá řada dalších faktorů, jako například nižší dostupnost emoční podpory dospělé osoby, nestabilita prostředí, ale také absence dospělého vzoru v podobě rodiče. Problémy v oblasti sebehodnocení je též zjištění, které nalzáme u osob s historií ústavní péče v dospělé studii. Samostatnou oblastí, kde dochází ke zlepšování dětí v dětských domovech, jsou školní dovednosti. Děti v této skupině, zvl. oproti pěstounům, se cítí jistější a sebevědomější v obecných školních dovednostech. Tuto skutečnost

přičítáme především skutečnosti, že děti v dětských domovech dochází do základních škol, které jsou na ně připravené a zohledňují specifické potřeby této skupiny. Zatímco děti pěstounů obvykle docházejí do běžných škol, s běžnými vzdělávacími nároky a pravděpodobně často i nižšími možnostmi přizpůsobovat vzdělávací přístup jejich specifickým potřebám. Tyto děti mohou tedy v takovýchto školách častěji selhávat.

Hodnocení dětí v biologických rodinách rodiči, v pěstounských rodinách pěstouny a v dětských domovech vychovateli přináší též velmi zajímavé nálezy. Zatímco hodnocení dětí rodiči v biologických rodinách zůstává prakticky stejné, v případě dětí v dětských domovech se zlepšuje a dětí v pěstounské péči zhoršuje. Tuto skutečnost lze interpretovat různými způsoby. V biologických rodinách rodiče své děti znají a ve věku 12-14 let už lze očekávat, že pohled rodiče na dítě je stabilizovaný, dobře ho zná a ví, co od něj očekávat. Proto se jeho pohled na dítě během 2 let významně neliší. Na rozdíl od toho vychovatelé s dětmi v dětských domovech mohou určitým způsobem „soucítit“ a hodnotit je lépe. Pěstouni během daného období mohli děti lépe poznat a „dovolit“ si být k nim kritičtější. Pěstouni také mohou narážet na celou řadu specifických problémů, např. zde zmiňované selhávání ve škole, nebo nemusí být jednoznačně připraveni na specifické potíže, se kterými se dítě potýká.

3. Dospělá studie“ Vliv náhradních forem péče na život v dospělosti

Jedinci, kteří vyrůstali v náhradní péči, mohou čelit mnohým obtížím po dosažení dospělosti. Dostupné studie naznačují, že se u nich objevují problémy z hlediska celkové životní spokojenosti, navazování sociální vztahů, zvládání stresu, zdravotního stavu a celkové životní úrovně. Cílem této části výzkumného projektu bylo proto zmapovat charakteristiky dospělých osob, které v průběhu svého dětství měly zkušenost s náhradními formami rodinné péče, a porovnat je s osobami bez této zkušenosti.

Aktuální výzkum prokázal existenci řady rozdílů mezi osobami, které prošly náhradními formami péči, a osobami vyrůstajícími v běžných rodinách. Z psychologických charakteristik se u výzkumné skupiny signifikantně častěji vyskytují: **depresivita, neuroticismus, somatomorfnní disociace, impulzivita, sebenejistota, nedůvěřivost, sebestrosazování.** Kombinace těchto atributů jedince vede k tomu, že prožívají pochybnosti o sobě samých a mají **nižší sebeúctu, okolní svět vnímají jako spíše ohrožující a mají obavy z nových situací, v nichž reagují zkratkovitě. Ve vztazích jsou nedůvěřiví a obtížněji si uvědomují hranice mezi sebou a druhými,** což na jednu stranu vede k nedostatečné blízkosti, na druhou stranu k tendenci s druhými lidmi „splývat“ a eventuálně se stávat na druhých lidech závislými. Ve stresových situacích častěji využívají nefunkční strategie, zejména sebeobviňování, absenci kontroly nad situací, rezignaci a únik. Spolu s výše zmíněnými osobnostními charakteristikami to vede k tzv. naučené bezmocnosti, v důsledku které vzdávají řešení nových úkolů. Preferované strategie indikují slabší zvládání náročných životních situací souvisejících například s nezaměstnaností, které jsou v případě výzkumné skupiny čtenější.

Potenciálním zdrojem těchto osobnostních charakteristik je **absence plně podporujících vztahů s pečujícími osobami.** Osoby z výzkumné skupiny výrazně častěji zažívaly v průběhu svého dětství zanedbávání a zneužívání. Jejich vztahy s rodiči a obecně s dospělými byly spíše neuspokojivé a častěji jim přinášely traumatické zážitky. Respondenti, kteří část dětství strávili v původní rodině, referovali ve větší míře o nízké socio-ekonomické úrovni rodiny, nízkém vzdělání rodičů a vyšší míře nezaměstnanosti, závislosti matek na alkoholu a drogách a celkově špatném výchovném stylu. Ve světle těchto zkušeností pak hodnotili relativně pozitivně jak své zkušenosti s ústavní výchovou, tak s pěstounskými rodinami. Aktuální životní styl respondentů prošlých náhradními formami péče pak vykazuje nižší vzdělanostní i

profesní úroveň a s tím související horší materiální životní úroveň, ale také méně stabilní vztahy a nižší sociální oporu. Celkově je jejich životní spokojenost slabší než u kontrolní skupiny. Mají větší počet sociálních vazeb, které jsou však povrchnější a neplní funkci sociální opory ve stejné míře jako u kontrolní skupiny.

Ze srovnání podskupin respondentů podle typu náhradních forem výchovy vyplynulo, že téměř ve všech parametrech dosahují respondenti žijící v pěstounských a adoptivních rodinách lepších výsledků než ti, kteří prošli výhradně ústavní výchovou (eventuálně v kombinaci s původní nefunkční rodinou). Trend ve výsledcích naznačuje, že **zkušenosti s životem ve funkční náhradní rodině souvisí s lepší adaptací na životní události a s vyšší životní spokojeností**. Navzdory tomu se však jedná o náročnou životní okolnost, která způsobuje, že jsou tito lidé v porovnání s kontrolní skupinou v řadě aspektů oslabeni. Je proto důležité vedle samotné péče v náhradních rodinách v průběhu dětství vytvářet podpůrné podmínky pro vyrovnání se s touto životní okolností v dospívání a dospělosti.

4. Doporučení

Realizovaný výzkumný projekt poskytuje poměrně širokou poznatkovou základnu o vlivu náhradních forem péče na vývoj dětí a život dospělých, doporučení z nich vycházející ovšem mohou být formulována poměrně konkrétně a stručně:

Základním předpokladem pro zdárný vývoj dítěte je potřeba rozvíjet si stabilní, emočně vřelý, vzájemně uspokojivý a předvídatelný vztah s pečující osobou. Pakliže není možné, aby si tento vztah dítě rozvíjelo se svými biologickými rodiči, je úlohou státu, aby toto zajistil v podobě možnosti náhradní rodinné péče. Jakákoliv jiná péče není z dlouhodobého hlediska pro vývoj dítěte vhodná.

Toto základní doporučení lze dále rozpracovat:

- 1) Je nutné, aby stát zajistil takovou úroveň ochrany a podpory rodiny, aby děti mohly být vychovávány ve svých biologických rodinách, pakliže nejsou bezprostředně a závažně ohroženy.
- 2) Míra ohrožení dítěte musí být objektivizována na základě reliabilních metod, nikoliv intuice odpovědných pracovníků.
- 3) Biologičtí rodiče by měli dostat přiměřenou asistenci a podporu při udržování rodiny a výchovy dětí.
- 4) Výsledkem hodnocení ohroženého dítěte musí být vždy konkrétní a zcela jasný plán ochrany dítěte, který jasně stanoví způsoby péče o něj, na základě individuálního posouzení jeho potřeb.
- 5) Jakékoliv formy ústavní péče lze doporučit pouze v případech, kdy je dítě závažně ohroženo a vyžaduje specializovanou péči. Pobyt v ústavním prostředí ovšem musí být pouze na dobu nezbytně nutnou.
- 6) Ve všech ostatních případech je nutné, aby dítě bylo vychováváno v prostředí, kde bude mít možnost rozvíjet si dlouhodobé, emočně vřelé, vzájemně uspokojivé a předvídatelné vztahy s dospělou osobou. Tuto potřebu nemohou nahradit vztahy s vrstevníky nebo vychovateli v ústavní péči.

V této souvislosti je také nutné zdůraznit, že individuální péče o dítě v raném období, i všech dalších fázích vývoje není pouze „společensky kosmetickou“ záležitostí, ale je nezbytná pro vývoj mozku i všech oblastí psychického a sociálního vývoje.

Je tedy nutné jednoznačně preferovat náhradní rodinnou péči před formami péče institucionální, i když i ta má své místo v oblasti sociálně právní ochrany dětí. Jak ale již bylo uvedeno, měla by mít spíše formu „akutní“ péče, nikoli dlouhodobé.

Zde se dále otevírá otázka náhradní rodinné péče samé. Jestliže uvádíme, že se jedná o preferovanou formu péče, tak je nutné doplnit, že to platí pouze v případě, kdy pěstouni projdou důkladným procesem výběru a ještě důkladnějším proškolením a přípravou. A dále jim bude poskytnuta intenzivní podpora, ale též průběžný dohled nad vývojem dítěte.

Stát musí v této oblasti ve spolupráci s organizacemi a institucemi, zvl. v oblasti státní samosprávy a neziskovém sektoru posilovat kapacity. Je důležité zdůraznit, že procesem výběru osob vhodných stát se pěstouny a jejich proškolením, eventuálně nalezením vhodné rodiny pro konkrétní dítě, odpovědnost státu nekončí, ale naopak začíná. Pěstounské rodiny potřebují kontinuální, spolehlivou a nízkoprahovou podporu, která nebude záviset na tom, zda nezisková organizace, která jim v daném roce poskytuje služby, získá prostředky i na rok příští. Potřeba stability a předvídatelnosti je stejně důležitá jak pro děti, tak i pěstounské rodiny. Systém náhradní rodinné péče je nutné v kontextu aktuální legislativy systematizovat a zajistit mu stabilní podporu.

Jistě by bylo mylné domnívat se, že náhradní rodinná péče je spásným a bezchybným prostředkem náhradní péče o ohrožené děti. Naopak. Jedná se o velmi zranitelný a citlivý systém, ve kterém se mohou objevit případy, kdy děti budou jakýmkoliv jejím aspektem traumatizovány více, než kdyby o ně bylo postaráno v ústavech. Nicméně zde je nutné vzít v úvahu, že děti mohou být zneužívány, zanedbávány i týrány v jakýchkoliv formách péče. Protože to budou vždy pouze lidé, kdo se o ně bude starat.

Povinností státu a všech odpovědných institucí je vytvářet takový systém náhradní rodinné péče, kde budou maximalizovány její výhody a minimalizována možná rizika.